

Bram Verhulst, Arthur Kok,
Gabriël van den Brink
[red.]

Tastenderwijs

*Twaalf jonge filosofen
op zoek naar verdieping*

Uitgeverij Eburon
Utrecht, 2023

Thijmgenootschap

Vereniging voor wetenschap
en levensbeschouwing

ANNALEN VAN HET
THIJMGENOOTSCHAP
Jaargang III (2023), aflevering 2

Onder redactie van de wetenschappelijk raad
Prof. dr. Gabriël J.M. van den Brink (voorzitter)
Eefje de Gelder MSC MA (secretaris)

Leden

Prof. dr. Govert J. Buijs
Dr. Harm J.M.J. Goris
Mr. Frank A.M. van den Heuvel
Dr. Arthur Kok
Prof. dr. Evert van Leeuwen
Prof. dr. Maria E.T.C. van den Muijsenbergh
Dr. Patrick Overeem
Dr. Ronald B.J. Tinnevelt
Prof. dr. Theo Wobbes

Redactiesecretariaat

Tel. 06-51938775
e-mail secretaris.thijmgenootschap@outlook.com
www.thijmgenootschap.nl

Het Thijmgenootschap, vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing, is opgericht in 1904 en draagt sinds 1947 de huidige naam, geïnspireerd op J.A. Alberdingk Thijm, literator, kunstkenner en cultuurdrager. Deze vereniging van christelijke intellectuelen zet zich in voor wetenschappelijke publicaties met een actueel, levensbeschouwelijk accent. Voor lidmaatschap zie de laatste pagina.

Bestuur Thijmgenootschap

Prof. dr. Wim B.H.J. van de Donk, voorzitter

Prof. dr. Eelke de Jong, vice-voorzitter

Eefje de Gelder MSc MA, secretaris

Drs. Roland E.C. van der Pluym, penningmeester

Prof. dr. Gabriël J.M. van den Brink

Drs. Maria J.Th. Martens

Annemiek M. Schilpzand MSc, LLM

ISBN 978 94 6301 454 0

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht

www.eburon.nl

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

Op de omslag: Wassily Kandinsky, Aquarell Aus Dem Gästebuch Alfred und Thekla Hess (1925).

© 2023 de auteurs / Thijmgenootschap. Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoud

BRAM VERHULST & ARTHUR KOK	
Inleiding	7
GABRIËL VAN DEN BRINK	
Korte toelichting op de teksten die volgen	17
DEEL I MENS EN SPIRITUALITEIT	23
GERBEN FENNEMA	
Beperkte rationaliteit als beperkende denkwijze	25
<i>Hoe de homo economicus botst met een evolutionair mensbegrip</i>	
MARGOT SELIE	
Geloven is zo gek nog niet	41
RUTH SIX	
Mens en religiositeit	57
<i>Graven naar de betekenis van cultuur en religie</i>	
FLORE LUTTERS	
Crisis 21e eeuw, een <i>rite de passage</i> ?	73
MASCHA SELHORST	
Van ritueel naar Rituals©	89
<i>De zoektocht van de authentieke mens naar haar unieke ritueel</i>	
DEEL II MENS EN KLIMAAT	107
GIJS BEETS	
Het menselijk handelingsrepertoire in de klimaatcrisis	109

ANNEMARIE WEHMEYER Met wortel en al: ontworteling en handelings- verlegenheid in de klimaatproblematiek	123
ARTHUR BOUMA De gesteentekringloop <i>Over de menselijke natuur in tijden van klimaatverandering</i>	139
MARISKA VAN DAM De tijd is een spiraal <i>Over het mengen van evolutionaire en menselijke tijdschalen in tijden van ecologische crisis.</i>	155
DEEL III MENS EN MAATSCHAPPIJ	173
FEMKE HEIJMANS Het recht, de mens en de olifant <i>Over de mismatch tussen het recht en de menselijke natuur</i>	175
ARCO DE BAAT Geslachtofferd door techniek <i>Over techniek in relatie tot de waarden van onze menselijke natuur</i>	193
MENDEL OP DEN ORTH Zelfzuchtige memes <i>Over het gevaar van culturele evolutie in de aandachtseconomie</i>	207
CONCLUSIE	225
GABRIËL VAN DEN BRINK Nabeschouwing <i>Het mijnenveld van de moderniteit</i>	227
Over de auteurs	247

Inleiding

DE EISEN VAN DE TIJD

Het is inmiddels geen verrassende of controversiële stelling meer om te beweren dat samenlevingen wereldwijd in een crisistemming verkeren. Of het nu gaat om klimaatverandering, de groeiende kloof tussen arm en rijk of het verlies aan zingevingsstructuren, er is sprake van een aaneenschakeling van veelal gelijktijdige crises, die zich bovendien zonder uitzondering op mondiale schaal voordoen. Zelfs populisme en nationalisme zijn mondiale verschijnselen geworden. Wie opgroeit in deze tijd en de toekomst voor zich probeert te zien, heeft het niet gemakkelijk. Na het verlies van traditionele levensbeschouwelijke zekerheden in de zestiger jaren van de vorige eeuw ziet de huidige generatie zich geconfronteerd met een verlies van economische zekerheden. Niet alleen kan dit verlies moeilijk als een bevrijding worden gezien, wat in de zestiger jaren nog wel kon, maar het gaat ook niet meer enkel om een individueel en maatschappelijk verlies: met de klimaatcrisis staat de leefbaarheid van de planeet als zodanig staat op het spel. Ook komen de ecologische problemen niet in de plaats van de zingevings- en de maatschappelijke crises. Ze tellen erbij op, zodat een alzijdige crisis ontstaat waarin ecologische, existentiële en sociale problemen met elkaar verweven zijn.

Kortom, we leven duidelijk in een tijd die veel van ons vraagt. Maar wat vraagt die tijd nu precies? Welke eisen stelt hij concreet aan ons? Laten we als voorbeeld de klimaatdiscussie nemen, die ondanks de ogenschijnlijke consensus uitgedrukt in Nederlandse en Europese klimaatakkoorden sterk gepolariseerd lijkt. Aan de ene kant klinkt uit activistische gelederen regelmatig de oproep tot een radicale

verandering van onze manier van leven. We zouden niet alleen moeten verduurzamen, we moeten ook wezenlijk consuminderen. Interen op welvaart en acceptatie van economische krimp spreken hierbij vanzelf. Van een andere kant is daar het zogeheten ‘ecomodernistische’ standpunt, dat volhoudt dat verduurzaming uitstekend mogelijk is binnen de grenzen van het kapitalisme (zie bijvoorbeeld ook de bijdrage van Gijs Beets in deze bundel). De bouw van windmolenparken en de aanleg van zonnepanelen op daken van huishoudens vormen vanuit dit standpunt commerciële kansen op een nieuw ontstane vrije markt. Van weer een andere kant kan het staande klimaatbeleid ronduit op weerstand rekenen. Niet iedereen heeft graag een windmolen in de achtertuin of krijgt graag een nieuwe kerncentrale in de buurt, nog los van de vraag hoe klimaatvriendelijk zij zijn. En moeten we het felle verzet tegen de stikstofmaatregelen in Nederland niet ook begrijpen als klassiek verzet tegen van bovenaf opgelegd klimaatbeleid? (En heeft dat niet ook weer te maken met de erosie van de rechtsstaat?)

Zo blijkt de tijd niet alleen heel veel, maar ook nogal tegengestelde eisen te stellen. De veelheid en complexiteit van de verschillende belangen, ideeën, meningen en aanspraken – die op zich genomen allemaal begrijpelijk en legitiem zijn – slaan heel wat burgers murw. En dit speelt uiteraard niet alleen in de klimaatdiscussie. De verleiding zich in een staat van gelatenheid uit allerlei debatten terug te trekken zal voor velen herkenbaar zijn. Wie niettemin probeert enig overzicht over alle verschillende handelingsopties en de mogelijke gevolgen daarvan te krijgen, doet er goed aan twee eeuwige uitersten in het vizier te houden. Enerzijds de revolutie: alles radicaal veranderen voor altijd. In de context van klimaatactivisme zou dit kunnen betekenen dat we stoppen met vliegen, met de fossiele industrie, met vlees eten enzovoort. Anderzijds kunnen we alles bij het oude laten en dus niets doen. We zien later wel hoe we met eventuele problemen omgaan. Tussen deze volgestrekte inertie en nietsontziende dadendrang is alles mogelijk.

Tegelijkertijd moet wie inderdaad naar overzicht streeft verder kijken dan dit analytische onderscheid. Want zoals zo vaak geldt ook hier dat *les extrêmes se touchent* – dat de uitersten elkaar raken. De uitersten van alles en niets doen delen namelijk een belangrijke veronderstelling: het belang van dat ‘doen’. Tussen revolutie en inertie is men het ‘slechts’ oneens over het hoe, wat en wanneer van oplossingen. Maar dat er onder bepaalde omstandigheden oplossingen moeten komen staat buiten kijf. Zelfs inertie komt voort uit het geloof dat denken in termen van oplossingen de enige weg vooruit zou zijn, ware het niet dat de complexe werkelijkheid nu helaas het zicht daarop ernstig belemmert. Maar als we niet meer weten waar het heen moet, zou het geen verrassing moeten zijn dat de storm van alle al dan niet directe oplossingen die ons teistert vooral tot verwarring leidt. Wat dan ontbreekt is reflectie en bezinning op de aard van het probleem zelf. De zoektocht naar antwoorden is niet altijd gebaat bij directe, concrete en heldere oplossingen, maar begint met een aftasten.

Om het juiste midden tussen twee uitersten te kunnen vinden, zo leerde Aristoteles ons al, moeten we over de deugd van de bezonnenheid (*phronêsis*) beschikken. En bezonnenheid is niet slechts een kwestie van het overwegen van verschillende handelingsopties of het afwegen van voor- en nadelen. Bezonnenheid gaat over het vermogen om de vraag als vraag te laten bestaan, te wikken en te wegen zónder meteen tot een besluit of een oplossing te komen. Bezonnenheid betekent ook uitstel van oordeel. En dit kunnen we niet zomaar, zei Aristoteles er meteen bij. Een dergelijke geesteshouding vergt tijd, oefening, hard werken. In tijden van verwarring en crisis mag de behoefte aan bezonnenheid dan het grootst zijn, de bereidheid om eraan te werken verkeert op een dieptepunt. In die zin zijn activistische uitspraken als ‘we hebben geen tijd meer om over het klimaatbeleid na te denken’ en ‘er is genoeg gedacht, het komt nu op daden aan’ onbedoeld van dezelfde orde als ‘klimaatverandering is van alle tijden’ of zelfs ‘er is

helemaal geen klimaatprobleem' – ze miskennen de noodzaak van een diepere, grondigere reflectie.

VERDIEPING, VERBREDING EN VERBAND

In de oneigentijdse inzet op bezinning, een inzet 'ondanks alles', ligt de bijdrage van de voorliggende bundel. Zonder meteen mee te gaan in een van beide uitersten – revolutie of inertie – tasten twaalf jonge filosofen de eisen van de tijd af. Jong, want de eisen aan de tijd worden vooral aan hen gesteld. Zij maken deel uit van de generatie die in crisissysteem opgroeit en mogelijk de eerste grote gevolgen van de klimaatverandering al mee zal maken. Maar ook jong, omdat het mensen zijn aan het begin van hun filosofische carrière. Hun bezinning kent hier een drietal dimensies. Zoals uit de ondertitel van de bundel blijkt, zoeken zij in eerste instantie naar verdieping; hier voegen we daaraan toe dat diezelfde zoektocht er een is naar verbreding en verband.

Verdieping zoeken de auteurs allereerst in de filosofie. Zij voeren daarbij een scala aan zeer diverse denkers aan; van Simone Weil en Bruno Latour tot Richard Dawkins en Frans de Waal. De manieren waarop de bijdragers de inzichten van deze denkers combineren en de wijzen waarop zij elkaar daarin aanvullen, leiden tot verhelderende inzichten in de diepte van de huidige vraagstukken. Uiteindelijk blijkt één daarvan centraal te staan: alle bijdragen zoeken naar de betekenis van het mens-zijn in de huidige tijd. Daarin onderscheiden we drie thema's, die meteen de drie delen van het boek vormen: het thema van mens en spiritualiteit of geestelijk leven, als onderdeel van de menselijke natuur; dat van mens en klimaat; en dat van mens en maatschappij. Door deze thema's heen speelt de tijd zelf een opmerkelijke rol. Verschillende auteurs wijzen op de noodzaak tot verdieping van ons tijdsbesef door klimaatverandering. Zij, maar ook de andere bijdragers bouwen in hun zoektocht voort op Gabriël van den Brinks zogeheten 'sedimentatiemodel' of een kritische beschouwing

daarvan. Een korte toelichting daarop volgt na deze inleiding. Het betekent in ieder geval dat een degelijke plaatsbepaling van de mens in de huidige tijd niet zonder inzicht in diens historische ontwikkeling kan.

Verbreiding zoeken de bijdragers in de doorbraak van gangbare denkpatronen rondom de drie genoemde thema's van spiritualiteit, klimaat en maatschappij. Onder de eerste noemer moet het conventionele beeld van 'rationaliteit' het bijvoorbeeld ontgelden. De bundel opent met een kritische beschouwing van de *bounded rationality*-benadering van de mens, als een al te gemakkelijk alternatief op de *homo economicus* uit de klassieke economische theorie. Daarnaast benadrukken verschillende auteurs op een eigen manier het blijvende belang van religiositeit en rituelen, ook als dat voor hen persoonlijk niet meteen voor de hand ligt of lag. Ook wat betreft de verhouding tussen mens en klimaat en die tussen mens en maatschappij banen de bijdragers hun eigen paden. Zo lezen we over fundamentele handelingsverlegenheid rondom verduurzaming en over de mensbeelden onder het recht en de moderne techniek. Door expliciet te maken wat vaak impliciet verondersteld blijft, wijzen de auteurs op open plaatsen in onze gedachtenvorming. Daarmee maakt hun verbredende bezinning nieuwe denkwegen vrij.

Verband, zo zal ten slotte duidelijk zijn, zoeken de bijdragers tussen de mens en het geheel waarin die zich bevindt. Wie probeert de hedendaagse betekenis van het mens-zijn te duiden, kan dat immers alleen doen door de mens te betrekken op zijn omgeving. Op spiritueel vlak zoeken de auteurs het verband tussen mens en geheel bijvoorbeeld in de hedendaagse betekenis van het ritueel, dat van oudsher het individu inwijdt in een bepaalde cultuur of religie. Zo kunnen we ook de zoektocht naar zin in cultuur en religie opvatten als een voortdurende afstemming van individu op het geheel.

Hiernaast luidt klimaatverandering voor enkele auteurs een nieuwe verhouding tussen mens en natuur in. De mens

zou hierbij zijn status als ‘*maître et possesseur*’, meester en bezitter van de natuur verliezen en erkennen dat hij onderdeel uitmaakt van een groter geheel. Het ‘antropoceen’, de naam voor het geologische tijdperk waarin de mens een beslissende invloed uitoefent op het klimaat, nodigt daarmee uit tot een nieuw soort nederigheid. Sterker gesteld: het antropoceen nodigt uit tot de opheffing ervan. Een ander verband dat we zien is de convergentie en divergentie tussen mens en maatschappij, bijvoorbeeld in de manieren waarop marketingbedrijven en sociale media op onze aandacht jagen. Valt onze aandachtverdeling samen met wat de reclame-industrie van ons wil? Of kunnen we ons losmaken van die eisen? Waarom wel en niet? Ook hier vormt inzicht in het verband tussen mens en geheel een belangrijk *leitmotiv* van de bezinning.

INDELING VAN DE BUNDEL

Met de aanduiding van bovenstaande drie dimensies van de bezinning – verdieping, verbreding en verband – is al een eerste overzicht over de bundel gegeven. Rest ons hier de specifieke bijdragen in te leiden.

Op deze inleiding volgt zoals gezegd een korte toelichting op het zogeheten ‘sedimentatiemodel’ door Gabriël van den Brink. Hij verwijst hierbij naar zijn Thijmessay uit 2018 getiteld *Heilige geest; een essay over aard en wording van de menselijke natuur*. Daarnaast licht hij de directe aanleiding tot het samenstellen van de bundel toe: hij was onder de indruk van de essays die de bijdragers aan deze bundel schreven naar aanleiding van zijn collegereeks aan de Vrije Universiteit. Hierna volgen de drie hoofddelen van de bundel, met daarin respectievelijk vijf, vier en drie hoofdstukken.

Deel I heeft de menselijke spiritualiteit, dat wil zeggen diens geestesleven, als centraal thema. Daarbinnen maken we een verdeling tussen rationaliteit, religiositeit en rituelen. De bundel opent met de bijdrage van Gerben

Fennema – de kritiek op de mens als wezen met een beperkte of ‘gebonden’ rationaliteit. Fennema’s kritiek kent twee kernpunten: enerzijds doet dit ‘beperkte rationaliteitsdenken’ de rijkdom van het mens-zijn tekort, anderzijds grijpt dit denken door de sterke verankering ervan in de economische wetenschap ook concreet in in onze wereld. Daardoor beperkt het ‘beperkte rationaliteitsdenken’ onze handelingsmogelijkheden.

Hierop volgen twee hoofdstukken met religiositeit als leidraad. Eerst neemt Margot Selie de lezer mee in haar ontdekking van de zin van religie, tegen de achtergrond van haar (voormalige?) atheïstische en sciëntistische overtuiging. Ze laat zien waarom geloven zo gek nog niet is. Daarna vraagt Ruth Six naar de samenhang tussen zinbeleving, cultuur – bijvoorbeeld in de zin van de kunsten – en religie. Zij pleit voor een en-en in plaats van of-of denken in dit verband. Ze benadrukt dat zin ons soms zomaar kan overvallen, uit onverwachte hoek; en dat geldt voor iedereen, (a)theïst of agnost.

Daarna gaan achtereenvolgens Flore Lutters en Mascha Selhorst in op de betekenis van rituelen in en voor onze tijd. Lutters vraagt zich af of de moderne mens een *rite de passage*, een overgangsritueel ondergaat. Hij bestudeert de these dat we de voortdurende verandering die we meemaken moeten begrijpen als een inwijding in een nieuwe toekomst. Selhorst neemt vervolgens de vercommercialisering van rituelen onder de loep en verhoudt die ten opzichte van de originele betekenis ervan. Ze gaat in op de overeenkomsten, maar vooral ook de verschillen tussen het originele en het hedendaagse ritueel.

In deel II, met mens en klimaat als thema, trapt Gijs Beets af door te laten zien dat het vraagstuk van verduurzaming wel eens nog veel dieper kan gaan dan we doorgaans denken. Natuurlijk erkent bijna iedereen dat we voor een klimaatprobleem staan dat zeer verregaande oplossingen zal vergen. Maar misschien heeft de halsstarrigheid van dat probleem wel te maken met wie wij mensen eigenlijk

zijn? Annemarie Wehmeyer haakt hier direct op aan. Aan de hand van de noties van verworteling en ontworteling van Simone Weil maakt zij duidelijk waarom wij moderne mensen maar heel moeilijk kunnen accepteren dat we niet zonder de aarde kunnen. Wehmeyer plaatst haar hoop in een nieuwe bewustwording van de ‘ge-aardheid’ van de mens.

In het volgende hoofdstuk speelt Arthur Bouma daar weer op in. Voor hem gaat het aanwijzen van oeroude lagen in de mens zelf, zoals in Van den Brinks sedimentatiemodel gebeurt, nog niet ver genoeg. Hij benadrukt liever de plaats van de mens in de natuur als geheel, en komt daarmee uit op een andere metafoor: die van de gesteentekringloop. Zo pleit Bouma voor een verbreding van onze blik op de mens, en een verdieping van ons historische besef. De rol die dat besef in het klimaatvraagstuk speelt, staat centraal in de bijdrage van Mariska van Dam. Zij laat zien hoe de klimaatproblematiek vraagt om een heel andere benadering van de tijd. Voortbouwend op het werk van denkers Dipesh Chakrabarty en Bruno Latour spreekt ze van de tijd als spiraal. Waar we doorgaans de tijd beschouwen als een lineair proces van voortgang of zelfs vooruitgang, zijn we in het heden altijd al diep betrokken op zowel verleden als toekomst.

Deel III bestrijkt tot slot het thema van mens en maatschappij. Hier begint Femke Heijmans door duidelijk te maken dat het recht, het domein van geschreven wetten en regels, uitgaat van een al te rationeel-berekenend mensbeeld. Heijmans spreekt daarom van een mismatch tussen de mens volgens het recht en de menselijke natuur. Ze ziet uitwegen in een grotere nadruk op ons intuïtieve rechtvaardigheidsgevoel en in de bewuste vorming daarvan. Vervolgens bestudeert Arco de Baat de verhouding tussen de digitale techniek en de mens. Hij vraagt zich af waarin de aantrekkingskracht van die techniek precies schuilt, vooral als zij ons niet vrijer maar juist onvrijer maakt. Het leidt hem tot een afweging van ons verlangen naar

vrijheid enerzijds en naar veiligheid anderzijds, tegen de achtergrond van onze gelaagde menselijke natuur. Mendel op den Orth verzorgt hierna het sluitstuk van het derde deel; zijn hoofdstuk gaat over de hedendaagse aandachts-economie. In navolging van Richard Dawkins en Daniel Dennett benadrukt hij de relevantie van de term ‘memen’, het culturele evenbeeld van genen in de natuur. Doordat we steeds beter worden in het ontwerpen van besmettelijke memen, die een leven op zich leiden, zullen we volgens Op den Orth de besteding van onze aandacht bewust in eigen hand moeten nemen.

We sluiten de bundel af met een nabeschuiving waarin Gabriël van den Brink zich bezint op de wijze waarop de twaalf auteurs hun tijd aftasten. We hebben hem, als aanjager van de samenstelling van deze bundel, gevraagd om aan het einde ervan nog eens terug te blikken en aan te duiden in welke richting de bijdragen wijzen. Van den Brink komt vanuit een eigen inschatting van de eisen van deze tijd uit bij het gedachtegoed dat achter alle bijdragen schuilgaat. Hij geeft woorden aan de manier van denken die de bijdragers met elkaar delen en laat zodoende de uil van Minerva uitvliegen bij het invallen van de schemer.

Tot slot van deze inleiding merken we op dat deze bundel het resultaat vormt van een gezamenlijke verdieping van de thematiek die zij beslaat. De bijdragers hebben elkaars teksten uitvoerig becommentarieerd en in een gezamenlijke werkbijeenkomst met redacteurs besproken, waardoor de voorliggende teksten met recht producten van een uitstekende samenwerking mogen heten. De deugd van de bezonnenheid cultiveert men niet alleen.